

*Witalij Telwak*

Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny im. Iwana Franki w Drohobyczu

## Od „burżuazyjnego nacjonalisty” do „faszysty”: marksistowska recepcja twórczości Mychajła Hruszewskiego w pierwszym trzydziestoleciu XX wieku

**Zarys treści:** W pracy poddano analizie recepcję twórczości Mychajła Hruszewskiego w marksistowskiej historiografii rosyjskiej i ukraińskiej pierwszego trzydziestolecia XX w. Wskazano główne tendencje interpretacyjne dorobku naukowego tego historyka, dowodząc, że wzrost krytycznych opinii na jego temat był następstwem dogmatyzacji życia naukowego w państwie radzieckim.

**The content outline:** This article investigates the reception of Mykhailo Hruszewsky's work by the Russian and Ukrainian Marxist historians in the first three decades of the twentieth century. It reconstructs the main interpretations of Hruszewski's work and shows that the growing criticism his work received resulted from the growing dogmatization of scholarly life in the Soviet state.

**Słowa kluczowe:** Mychajło Hruszewskij, recepcja, ukraińska historiografia, rosyjska historiografia, marksizm

**Keywords:** Mykhailo Hrushevsky, reception, Ukrainian historiography, Russian historiography, Marxism

Wśród wielu problemów, które stają przed badaczem recepcji twórczości Mychajła Hruszewskiego pośród jego współczesnych, najwięcej trudności wywołuje być może wyjaśnienie procesu jej ideologizacji. W istocie bowiem w takim przypadku należy wziąć pod uwagę szeroki kontekst ustanowienia paradygmatów ideologicznych, ich wzajemnych wpływów i modyfikacji. Jednym z najbardziej dobitnych przykładów ideologizacji twórczości Hruszewskiego, dokonywanej jeszcze za życia historyka, była jej marksistowska interpretacja. Pomimo znacznej wartości poznawczej i społecznej doniosłości tematu „Hruszewski a marksizm”, całościowego opracowania doczekał się jak dotychczas jedynie problem ataku ideologicznego radzieckich marksistów na dorobek uczonego na przełomie lat 20. i 30. XX w., co doprowadziło do pogromu jego szkoły kijowskiej i represji. Problem ten stał się przedmiotem wielu gruntownych studiów współczesnych

badaczy<sup>1</sup>. Dokładniejsza analiza historiografii pozwala jednak na stwierdzenie, że marksistowska recepcja prac patriarchy ukraińskiej humanistyki miała dość długą tradycję, która nie była tak jednoznacznie negatywna jak zwykle się bezkrytycznie powtarzać.

Na początku XX w. prace Hruszewskiego, głównie dzięki jego własnym wysiłkom, znalazły się wśród lektur inteligencji Imperium Rosyjskiego. Rosyjscy marksiści po raz pierwszy sięgnęli do jego prac po ukazaniu się jego popularno-naukowej *Ілюстрованої історії України*. Obszerną recenzję tej pracy napisał wybitny rosyjski historyk marksistowski, uczeń Wasyla Kluczewskiego, Mykoła Rożkow. Już na wstępie recenzent zaznaczył, że w pracy Hruszewskiego dostrzega ciekawy przykład ukraińskiego „lewicowego nacjonalizmu”, a w osobie autora przykład „zaślepienia nacjonalistycznym entuzjazmem”<sup>2</sup>. Właśnie te czynniki, według recenzenta, były źródłem wielu słabości książki. Wymieniał wśród nich niespójność poglądów na historię wewnętrzną i zewnętrzną, mylne przedstawienie genezy narodu ukraińskiego i ukraińskiej tradycji państwowej, akcentował także niedocenienie gospodarczego składnika procesu historycznego, nieprawidłowe rozumienie ekonomicznych i socjalnych praw postępu ludzkości, a także narodowe, a nie klasowe tłumaczenie szeregu zjawisk kulturalnych, społecznych czy ekonomicznych etc. Podkreślając „drobnoburżuazyjność” poglądów historycznych Hruszewskiego, recenzent dostrzegał mimo wszystko zalety pracy. Za takie uznał przedstawienie rozwoju rolnictwa na ziemiach ukraińskich w XVII w., ukazanie genezy Kozactwa oraz walki Kozaków z polskim jarzmem. „Ogólnie rzecz biorąc – podsumowywał – trzeba polecać książkę Hruszewskiego ogółowi czytelników: jest ona ciekawa i ważna zarówno sama w sobie, poprzez swoją treść i ilustracje, a także jako pewne zjawisko literackie, które odzwierciedla ważny kierunek społecznego ruchu na rosyjskiej i zagranicznej Ukrainie”<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> Zob. np.: Р.Я. Пиріг, *Життя М.С. Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934)*, Київ 1993, s. 55–72; П.С. Сохань, В.І. Ульяновський, С.М. Кіржаєв, М.С.Грушевський і *Academia: ідея, змагання, діяльність*, Київ 1993, s. 90–94; В. Пристайко, Ю. Шаповал, Михайло Грушевський і ДПУ–НКВД. *Трагічне десятиліття: 1924–1934*, Київ 1996, s. 34–50; Ю. Шаповал, *Занурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919–1934 рр.*, w: *Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. Збірник наукових праць, присвячений пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора. В 2-х тт.*, т. 1, Київ 2004, s. 340–349; S. Plokh, *Untaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History*, Toronto–Buffalo–London 2005, s. 215–280; В. Тельвак, *Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ століття)*, Київ–Дрогобич 2008, s. 247–355; Ł. Adamski, *Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków*, Warszawa 2011, s. 241–250 (zob. rec. tej książki autorstwa piszącego te słowa: „Український археографічний щорічник”, нова серія, К.: Український письменник, 2012, z. 16/17, s. 637–649).

<sup>2</sup> Н. Рожков, *Проф. Мих. Грушевский. Иллюстрированная история Украины*. – С. Петербург, б.з., „Современный мир” (Санкт-Петербург) 1913, nr 4, s. 119.

<sup>3</sup> Tamże, s. 121 (jeżeli nie zaznaczono inaczej, tłumaczenia są dziełem autora).

Jeżeli postawa rosyjskich marksistów wobec naukowej spuścizny Hruszewskiego była ogólnie rzecz biorąc wyważona, to z ostrzejszym przyjęciem spotykała się jego publicystyka społeczno-polityczna, kładąca nacisk na priorytet walki o narodowe i kulturalne wyzwolenie Ukraińców i podkreślająca potrzebę konsolidacji wszystkich warstw narodu dla podtrzymywania swoich praw i wolności. Takie poglądy nie mogły nie wywołać zastrzeżeń ze strony rosyjskich socjaldemokratów. Na przykład jeden z ich liderów, Włodzimierz Uljanow-Lenin, streszczając publicystyczne prace Hruszewskiego, wyjątkową uwagę zwracał na autorską tezę o wywołanym przez represyjną politykę caratu niebezpieczeństwie przekształcenia ukraińskiego ruchu narodowowyzwoleńczego w ruch rewolucyjno-terrorystyczny. W ten sposób nie tylko naród może stracić swoich liderów, ale także narodowy składnik walki z caratem może odejść na drugi plan, ustępując walce klasowej. Notując tę tezę, Lenin na marginesach swojego zeszytu zareagował wymownie – „Reakcja!!”<sup>4</sup>.

Po długiej przerwie, spowodowanej wydarzeniami wojny i rewolucji, uwagę uczonych nowo powstałego państwa bolszewickiego zwróciły osiągnięcia naukowe Hruszewskiego na emigracji. Swoistym wyzwaniem intelektualnym stało się dla nich pojawienie się ważnego studium socjologicznego *Початки громадянства. Генетична соціологія* (Początki obywatelstwa. Socjologia genetyczna), w której krytycznie przemyślany został dorobek klasyków zachodniej myśli socjologicznej, łącznie z teorią marksistowską. W recenzji z tej pracy ówczesny lider ukraińskiej historiografii marksistowskiej Matwij Jaworskyj zaznaczył aktualność poruszonej w książce problematyki, która w warunkach transformacji tradycyjnego społeczeństwa na zachodzie i wschodzie kontynentu przyciąga uwagę nie tylko naukowców, ale również wszystkich ludzi wykształconych. Zdaniem recenzenta *Початки громадянства* dają „wystarczającą odpowiedź” na liczne aktualne pytania o charakterze naukowym i społecznym. Dobitną oznaką pewnego poziomu swobody intelektualnej na ówczesnej radzieckiej Ukrainie był fakt, że uczoney-marksista całkiem spokojnie przyjął krytykę marksistowskiej teorii socjologicznej. Streszczając pracę, Jaworskyj wskazywał na oryginalność podejścia Hruszewskiego do wielu problemów społecznych, nierzadko dzieląc jego wnioski.

Radzieccy humaniści zareagowali także na ukazanie się pierwszych tomów *Історії української літератури*. Analizując nową pracę Hruszewskiego, znany radziecki literaturoznawca Włodzimierz Koriak zauważył, że została ona napisana przez przedstawiciela nauki „burżuazyjnej”, który pod hasłem obiektywności skrywa swoje prawdziwe interesy klasowe. Jednocześnie pozytywnie oceniał metodologię pierwszych tomów, dostrzegając konsekwentne zastosowanie podejścia socjologicznego do studiów nad określonymi zjawiskami procesu historyczno-literackiego.

<sup>4</sup> „Ленинский сборник”, red. В.В. Адоратский, В.М. Молотов, М.А. Савельев, В.Г. Сорин (Москва) 1937, t. 30, s. 26.

Pod tym względem, wskazywał Koriak, „*Історія української літератури* М[ychajła] Hruszewskiego w pewnym stopniu zbliża się do naszego rozumienia”<sup>5</sup>.

Dalszą ewolucję obserwujemy po powrocie Hruszewskiego na Ukrainę (1924). Pomimo ogólnie przychyłnej w pierwszych latach postawy radzieckich funkcjonariuszy wobec historyka i jego działalności, w marksistowskich kręgach naukowych stopniowo kształtował się model krytyki idei uczonego. W aspekcie historiograficznym historykom marksistowskim przez pewien czas doskwierała trudność przeciwstawienia naukowemu dorobkowi uczonego jakichś znaczących argumentów, ponieważ wyraźnie brakowało im niezbędnej do tego erudycji i fachowego przygotowania. Jaskrawym przykładem tej sytuacji jest długi artykuł jednego z czołowych podówczas ukraińskich historyków marksistowskich, Mychajła Rubacza. Jego zdaniem, największą zasługą Hruszewskiego było utworzenie pierwszej całościowej syntezy ukraińskiej historii. Najdokładniej recenzent scharakteryzował teoretyczne idee wybitnego historyka, wskazując na ich znaczenie dla konstruowania oryginalnego poglądu na dzieje Ukrainy. Zasadniczo podziеляjąc jego krytykę teorii Pogodina, która uzasadniała tezę o etnicznej tożsamości Ukraińców, Białorusinów i Rosjan, i uznając, że „historia państwa kijowskiego należy w gruncie rzeczy przede wszystkim do narodu ukraińskiego”, Rubacz podkreślał zarazem, że „Hruszewski [...] w swoich pozytywnych przekonaniach przechyla szalę w drugą stronę”<sup>6</sup>. Wątpliwości Rubacza budziło kwestionowanie istotnego pokrewieństwa narodów ukraińskiego i rosyjskiego oraz próby akcentowania za wszelką cenę zachodnich wpływów na kulturę krajową oraz przeciwstawienia ich wschodniemu typowi cywilizacji północnego sąsiada. Ciekawe, że rozpatrując problem etnogenezy w pracach Hruszewskiego, recenzent przeszedł istotne związki jego poglądów z teorią marksistowską. Oceniał mimo to, że uczonego nie zdołał jej opanować, pozostając na eklektycznym stanowisku nauki „burżuazyjnej”. Podobnie jak koncepcje innych zachodnioeuropejskich socjologów, podsumowywał Rubacz, także model metodologiczny autora *Історії України-Руси*, w którym uznanie dla ekonomicznych czynników procesu historycznego łączyło się z uznaniem dziejotwórczej roli czynników biologicznych i psychologicznych, był idealistyczny.

Powszechność tych poglądów wśród radzieckich socjologów poświadczają prace innych ukraińskich uczonych połowy lat 20. I tak, w jednym z ówczesnych dokumentów partyjnych stwierdzano, że: „Historia Hruszewskiego jest jednym ze źródeł, które, przy odpowiednim podejściu, może rzucić nowe światło na rozumienie historii Ukrainy i sprawy ukraińskiej w ogóle”<sup>7</sup>. O ówczesnej wysokiej pozycji Hruszewskiego w systemie radzieckiej nauki i oświaty świadczyło

<sup>5</sup> В. Коряк, *Література на робфаках*, „Путь Просвещения” (Харьков) 1923, nr 6, s. 85.

<sup>6</sup> Тамże, s. 87–88.

<sup>7</sup> Центральний державний архів громадських об'єднань України, фонд 1, опис 20, одиниця зберігання 2255, аркуш 33.

dość częste cytowanie jego prac, a także fakt, że dzieła uczonego niezmiennie znajdowały się na listach lektury obowiązkowej dla osób chcących podjąć studia na uczelniach wyższych<sup>8</sup>. Zauważmy także, że całkiem przychylnie, z obowiązkowym podkreśleniem profesjonalnego poziomu, o historycznych pracach Hruszewskiego pisali również rosyjscy historycy marksistowscy. Na przykład ówczesny lider tego środowiska Michaił Pokrowskij zalecał czytelnikom „nadzwyczajnie dobre, jak zawsze”, teksty ukraińskiego badacza<sup>9</sup>.

Nawet jeśli koncepcja historiograficzna Hruszewskiego przez pewien czas obywatela się bez głębszej oceny ze strony historyków marksistowskich, to wyłożone w *Початках громадянства* poglądy socjologiczne uczonego, przedstawiona w tej pracy polemika z marksistowską wizją społeczeństwa pierwotnego, stanowiły swoiste wyzwanie dla radzieckich adeptów marksizmu. Umocnienie pozycji radzieckiej socjologii i nasilenie bezkompromisowej retoryki wobec oponentów znalazły odzwierciedlenie w krytycznym artykule partyjnego publicyisty Andrija Riczyckiego *Як Грушевський „виправляє” Енгельса* (Jak Hruszewskij „poprawia” Engelsa).

Już na wstępie autor z niezadowoleniem zauważył, „że spod pióra czerwonych profesorów wyszło kilka recenzyjnych komplementów na temat pracy Hruszewskiego”, a samego historyka o mało co nie zaliczono do sympatyków marksistowskiej doktryny<sup>10</sup>. Potępiając nadmierną tolerancyjność swoich kolegów, Riczyckij konsekwentnie krytykował stanowisko zajęte przez Hruszewskiego w polemice z marksistowskim ujęciem genezy społeczeństwa i państwa. Oddając uszanowanie erudycji uczonego, który zebrał w swojej książce „ogromny materiał faktyczny”, krytyk jednocześnie apelował, by ów materiał wyłuskać „z tej skorupy eklektycznego, a w istocie narodowo-idealistycznego światopoglądu”, w jakiej został on podany<sup>11</sup>. Z punktu widzenia kanonicznego marksizmu Riczyckij zarzucał autorowi *Початків громадянства* zacofanie, eklektyzm, „narodowy fetyszyzm”, niezrozumienie „prawdziwego” sensu marksistowskiej doktryny, próbę ukazania nie tylko silnych, ale i słabych jej elementów, przy użyciu wyłącznie przestarzałych – zdaniem recenzenta – argumentów pochodzących z dyskusji ideologicznych drugiej połowy XIX i początku XX w. Nie polemizując z często poruszonymi w książce Hruszewskiego problemami badawczymi, a mimo to kategorycznie odrzucając jej wartość naukową, krytyk jedynie uporczywie bronił słuszności idei marksizmu w tych fragmentach, z którymi polemizował albo różnił się autor *Початків громадянства*.

<sup>8</sup> *Условия приема в украинский институт марксизма на 1924–25 г.*, „Коммунист” (Харьков) 1924, nr 141, s. 4; М. Яворський, *Україна в епоху капіталізму*, Харків 1924, s. 10, 12–13.

<sup>9</sup> М.Н. Покровский, *Очерк истории русской культуры*, cz. 1, Москва–Ленинград 1925, s. 42, 175.

<sup>10</sup> А. Річицький, *Як Грушевський „виправляє” Енгельса*, „Червоний шлях” (Харків) 1924, nr 3, s. 183.

<sup>11</sup> Тамże, s. 183–184.

Za przełomowy dla postawy działaczy partyjnych wobec różnorodnej działalności Hruszewskiego można uważać rok 1926, kiedy świętowano jubileusz jego sześćdziesięciolecia. W trakcie obchodów oficjalny stosunek do dorobku Hruszewskiego wyrazili obecni na uroczystości radzieccy funkcjonariusze. Odmienne niż większość prelegentów, nie ograniczyli się oni do konstatacji fundamentalnego wkładu jubilata do skarbnicy narodowej kultury i nauki. Przypomnieli mu również jego udział „po drugiej stronie barykady w wielkiej walce klasowej” – przewodniczenie w Ukraińskiej Centralnej Radzie i nieprzychylną postawę wobec ustanowienia władzy bolszewickiej na Ukrainie. Zaznaczali, że do tak „błędnego wniosku” i „błędnego kroku” uczonego doprowadził „brak metody dialektycznej w badaniach przeszłości i terażniejszości”<sup>12</sup>. Uznając powrót uczonego na radziecką Ukrainę za przyznanie się do błędu oraz odrzucając „burżuazyjną” tezę o apolityczności nauki, przedstawiciele władzy wyrazili oczekiwania partyjnych elit kraju – „zburzyć niejasność” w relacjach z władzą, otwarcie stać na pozycjach radzieckich oraz w oparciu o klasowe pryncypia przemysleń dotychczasowe dokonania i kontynuować twórczość w nowym nurcie.

Koniec lat 20., który łączył się z narastaniem tendencji totalitarnych w społeczno-politycznym i kulturalnym życiu kraju, stał się także okresem „wielkiej zmiany” w walce władzy z ukraińską historiografią<sup>13</sup>. Przejawem tych procesów w stosunku do Hruszewskiego stała się szeroko rozwinięta na przełomie lat 20. i 30. nagonka na społeczno-polityczną i naukową działalność historyka. Zauważmy przy okazji, że oficjalne oceny życia i dorobku Hruszewskiego w historiografii radzieckiej zależały od koniunktury politycznej, poziomu ideologizacji życia społecznego, okresowych kampanii na „froncie historycznym”. W ten sposób z radzieckich publikacji encyklopedycznych, w których działalność Hruszewskiego charakteryzowano w stosunkowo umiarkowanym tonie, wyłaniała się postać raczej budząca szacunek.

Świadectwem autorytetu, jakim Hruszewski cieszył się w krajowym środowisku naukowym, stał się jego wybór do związkowej Akademii Nauk<sup>14</sup>. Rozwinięta w 1928 r. w republikańskiej i centralnej prasie kampania promująca kandydaturę ukraińskiego historyka odzwierciedlała ówczesny, niejednoznaczny stosunek władzy do kandydata. Niejednoznaczność ta wyraźnie przejawiała się w publikacjach omawiających twórczy dorobek kandydata do Akademii. W szczególności dość kategorycznie wypowiadała się na ten temat „Prawda Proletariacka”, gdzie pisano,

<sup>12</sup> Ювілей академіка М.С. Грушевського. 1866–1926. I. Ювілейні засідання. II. Привітання, „Видання ювілейного комітету” 1927, s. 13.

<sup>13</sup> О. Рибалка, 1930. Чистка з класовим оскалом, „Старожитності” 1, (Київ) 1991, s. 5; Я. Дашкевич, Хто такий Михайло Грушевський?, „Наука і культура. Україна. Щорічник” 23, (Київ) 1989, s. 194.

<sup>14</sup> „Наше положение хуже каторжного”. Первые выборы в Академию наук СССР, „Источник. Документы русской истории” (Москва) 1996, nr 3, s. 109–140.

że „M[ychajło] Hruszewski nie ma marksistowskich poglądów. We wszystkich jego pracach historycznych – zarówno wcześniejszych, jak i teraźniejszych – wszystko jest przesiąknięte drobnoburżuazyjnym idealizmem i narodnickimi marzeniami. On nie uznaje marksizmu proletariackiego i w swoich pracach historycznych trzyma się swoich schematów, które już odrzuciła współczesna ukraińska marksistowska nauka historyczna. Te jego stare schematy, które rozwija również obecnie w swoich pracach naukowych, przeszkadzają badać historię Ukrainy na sposób marksistowski, a w niejakiem stopniu przeszkadzają nawet współczesnemu budowaniu nowej, robotniczo-chłopskiej Ukrainy”<sup>15</sup>. Zarazem jednak, odczuwając potrzebę wytłumaczenia faktu promocji uczonego do radzieckiej Akademii, zauważano, że mimo wszystko „współczesna ukraińska marksistowska nauka historyczna wysoko ceni zasługi naukowe i erudycję historyczną najwybitniejszego historyka Ukrainy. A lud pracujący radzieckiej Ukrainy, uzbrojony w dość już rozwiniętą swoją marksistowską naukę historyczną, nie waha się uznać tej wiedzy naukowej, którą w takim bogactwie posiada M[ychajło] S. Hruszewski”<sup>16</sup>.

Oficjalną opinię o naukowej działalności kandydata do miana związkowego akademika dał lider ukraińskich marksistów Matwij Jaworskyj. Za niezaprzeczną zasługę Hruszewskiego uznał on opracowanie i utrwalenie w nauce oryginalnego schematu ukraińskiego procesu historycznego. Z nie mniejszą aprobatą wyraził się o teorii bezklasowej natury narodu ukraińskiego, propagowanej w wielu pracach Hruszewskiego. I chociaż zaprzeczyła jej nauka marksistowska, stwierdzał autor opinii, swego czasu „odegrała ona kolosalną rolę w nauce historycznej, wskutek tego, że na arenę historyczną wprowadziła masy ludowe w roli decydującego czynnika”<sup>17</sup>. Za główne osiągnięcie ukraińskiego uczonego Jaworskyj słusznie uznał stworzenie pierwszej całościowej syntezy dziejów ukraińskich, która była oparta na wyczerpującej analizie znanych źródeł i literaturze historycznej. Pozytywnie w opinii przedstawiono także naukowo-organizacyjną działalność Hruszewskiego, stwierdzając, że jest on „świątynnym organizatorem nauki” i ma „wielki talent organizacyjny”. W podsumowaniu Jaworskyj podkreślał, że kandydatura ukraińskiego uczonego jest „jedną z najbardziej godnych tego, aby wzbogacić AN ZSRR nowymi siłami twórczymi na nowej drodze i w jej nowych zadaniach”<sup>18</sup>.

Przedstawione próby wyważonego spojrzenia na twórczość Hruszewskiego nie były w radzieckiej nauce częste, a już na przełomie lat 20. i 30. stały się prawie niemożliwe. Po aresztowaniu badacza (1931) na Ukrainie zaczęła się zmasowana

---

<sup>15</sup> П. Кияниця, *Перед виборами до Всесоюзної Академії Наук. Михайло Сергійович Грушевський*, „Пролетарська правда” (Харків) 1928, nr 241, s. 4.

<sup>16</sup> Tamże.

<sup>17</sup> М.И. Яворский, *Записка об ученых трудах проф. М.С. Грушевского*, w: *Записки об ученых трудах действительных членов Академии наук СССР по Отделению гуманитарных наук избранных 12 января и 13 февраля 1929 года*, Ленинград 1929, s. 24.

<sup>18</sup> Tamże, s. 27

i niekończąca się kampania demaskowania społeczno-politycznych i naukowych poglądów uczonego, częste stały się dyskusje o charakterze programowym, w których całkowicie zaprzeczano wartości twórczego dorobku autora *Історії України-Руси*.

Najbardziej zawzięcie w owym czasie radzieccy socjologowie atakowali poglądy socjologiczne ukraińskiego badacza, słusznie dostrzegając w nich poważne zagrożenie dla utrwalania radzieckiej wersji marksizmu. „Ulubionym” obiektem krytyki marksistowskiej pozostawało przy tym socjologiczne studium początków obywatelstwa, które określano jako „pracę w całości ukierunkowaną na obronę metodologii burżuazyjnej”<sup>19</sup>. Historyka oskarżano o sceptyczny stosunek do marksistowskiej teorii społecznej i jej wulgaryzację, zarzucano mu propagowanie „idealistycznej” teorii „bezklasowości” narodu ukraińskiego i „pozaklasowości” ukraińskiego procesu historycznego<sup>20</sup>.

Szczególnie rozpasaną stała się krytyka ujęć socjologicznych uczonego po jego faktycznym zesłaniu do Moskwy. Charakteryzując na początku lat 30. ogólnofilozoficzne i socjologiczne poglądy Hruszewskiego, czy też, jak często wówczas pisano, „hruszewszczyzny [*зрушев'яництва*]”, komunistyczni ideologowie w ogóle nie uważali za potrzebne trudzić się polemiką z jego koncepcjami, tradycyjnie wiążąc je z modnymi w tamtym czasie prądami „burżuazyjnej” nauki. W ten sposób marksistowski filozof i pisarz Wołodymyr Juryneć, podsumowując socjologiczną spuściznę historyka, bezapelacyjnie stwierdził, „że obecnie, na danym etapie, koncepcje Hruszewskiego zawierają w sobie wszystkie podstawowe filozoficzne i socjologiczne koncepcje współczesnego faszyzmu”<sup>21</sup>.

Pod koniec lat 20. i na początku następczej dekady nazwisko Hruszewskiego w oczach krytyki marksistowskiej stawało się coraz bardziej symbolem całej ukraińskiej nauki „burżuazyjnej”, z którą trzeba było prowadzić bezwzględna walkę na szeroko rozumianym „froncie historycznym”. Najmniejszy objaw sympatii czy lojalności wobec idei uczonego bezapelacyjnie krytykowano, co nierzadko pociągało za sobą wymierne represje. W masie ukraińskiej literatury wyszukiwano i piętnowano jakiegokolwiek pozytywne czy po prostu neutralno-informacyjne wzmianki o uczonego, z naganą spotykała się najmniejsza solidarność z jego poglądami.

W okresie od końca lat 20. do śmierci historyka (1934) znacząco radykalizowały się również ogólne oceny jego dorobku naukowego. Wychodząc od klasycznych dla marksistowskiej terminologii charakterystyk naukowej działalności Hruszewskiego

<sup>19</sup> Т. Скубицький, *Класовая борьба в украинской исторической литературе*, „Историк-марксист” 17, (Москва) 1930, s. 30.

<sup>20</sup> М. Яворський, *Сучасні течії серед української історіографії*, w: *tenże, На історичному фронті. Збірка статтів*, t. 1, Одеса 1929, s. 206–207; ж. Його, *Провідні думки в розвитку історичної науки*, „Прапор марксизму” (Харків) 1929, nr 1, s. 107–108, 113–114; А. Річицький, *Проти інтервенції буржуазної науки*, „Більшовик України” (Харків) 1931, nr 9–10, s. 41–43.

<sup>21</sup> В. Юринець, *Український філософський фронт*, „Прапор марксизму-ленінізму” (Харків) 1932, nr 5–6, s. 188.



jako „drobnoburżuazyjnej” oraz „idealistycznej”, w krótkim czasie sięgnęły one po otwarcie wulgarne epitety „zoologicznego nacjonalizmu”, a na początku lat 30. – po umocnieniu się w Niemczech narodowego socjalizmu – także „faszyzmu”.

Permanentnemu narastaniu historycznych reakcji przedstawicielei władzy radzieckiej i oficjalnej nauki na postać Hruszewskiego kres położyła tragiczna śmierć naukowca, która zaskoczyła partyjnych funkcjonariuszy. Wyraźnie świadczyły o tym nekrologi, które pojawiały się na łamach republikańskiej i centralnej prasy. Jakby w zgodzie ze starym przysłowiem, że „o martwych mówi się dobrze albo wcale”, ze stron radzieckich gazet całkowicie zniknęły ustalone już charakterystyki Hruszewskiego z właściwą im retoryką. W ślad za moskiewską „Prawdą”, w dość wyważonym i spokojnym tonie badacza uznawano za jednego z „najwybitniejszych burżuazyjnych historyków Ukrainy”, który, podobnie jak inni smienowichowcy, przemyślał swój stosunek do władz radzieckich i powrócił z emigracji. Główne etapy życia i działalności wybitnego Ukraińca przedstawiano wyłącznie w konwencji informacyjnej<sup>22</sup>.

W drugiej połowie lat 30. krytyka dorobku naukowego Hruszewskiego w radzieckiej socjologii w znacznym stopniu przycichła. W 1936 r. ukazał się, przygotowany do druku przez córkę uczonego, dziesiąty tom *Исторії України-Руси*, wiemy, że planowano również wydanie szóstego tomu *Исторії української літератури*. Zasadnicza zmiana tonu w oficjalnych ocenach do niedawna jeszcze „klasowego wroga”, którego dorobek został uznany za szczególnie niebezpieczny dla fundamentów państwa radzieckiego, wywołała zamieszanie w ukraińskim społeczeństwie. Tę konsternację kijowskich elit dowcipnie zobrazowała w swoich wspomnieniach Natalia Polońska-Wasylenko. Na pytanie znajomej komunistki, jaka jest przyczyna tak niebywałej metamorfozy w stosunku do Hruszewskiego, historyczka z ironią odpowiedziała – „dialektyka”<sup>23</sup>.

Podsumowując marksistowską recepcję dorobku twórczego Hruszewskiego w pierwszym trzdziestoleciu XX w., możemy stwierdzić, że stał się on swoistym zwierciadłem, w którym wyraźnie odbijała się ewolucja radzieckiej wersji tej ideologii. Na początku XX w. rosyjscy marksiści zarzucali ukraińskiemu uczonemu niedowartościowanie społeczno-ekonomicznego czynnika postępu historycznego i przecenianie zjawisk kulturalno-ideowych, zasadniczo jednak uznawali naukową ważkość jego dorobku, heurystyczną wartość koncepcji, akcentując niezbędność niejakej korekty w rozłożeniu akcentów badawczych. Przekształcenie marksizmu

<sup>22</sup> М.С. Грушевський, „Правда” (Москва) 1934, nr 326, s. 3; М.С. Грушевський, „Известия” (Москва) 1934, nr 276, s. 3; Акад. М.С. Грушевський, „Червоний шлях” (Харків) 1934, nr 11–12, s. 171; М.С. Грушевський, „Комуніст” (Харків) 1934, nr 273, s. 2; М.С. Грушевський, „Пролетарий” (Харьков) 1934, nr 272, s. 4; Акад. М.С. Грушевський, „Вісті Всеукраїнської Академії Наук” (Київ) 1934, nr 6–7, s. 35–36; М.С. Грушевський, „Вісті ВУЦВК” (Харків) 1934, nr 272, s. 2.

<sup>23</sup> Н.Д. [Н. Полонська-Василенко], *З моїх спогадів про М. Грушевського (Процес СВУ. Смерть і похорон М. Грушевського)*, „Україна” (Париж) 1953, nr 9, s. 744–747.

w oficjalną doktrynę państwa radzieckiego doprowadziło do stopniowego skostnienia głównych tez światopoglądowych tego modelu filozoficznego, oczywistego przeakcentowania tychże tez, wybranych przez partyjnych ideologów. Radzieccy socjologowie, wykonując partyjne dyrektywy o stałym „zaostrozaniu walki na froncie ideologicznym”, stawali się coraz bardziej nietolerancyjni wobec jakichkolwiek prób alternatywnego spojrzenia na zjawiska społeczno-polityczne. Dominujące stanowisko uzyskała idea bezwzględnej walki z osiągnięciami zachodniej i przedrewolucyjnej historiografii, które interpretowano jako idealistyczne, antymarksistowskie, antyradzieckie. W ocenie twórczych osiągnięć uczonych starej szkoły przeważało ujęcie jednostronne: bezapelacyjna, agresywna krytyka. Uwidoczniło się to w ewolucji poglądów przedstawicieli oficjalnej nauki na dorobek Hruszewskiego. Przez długi czas radzieccy socjologowie wysoce krytycznie oceniali polityczną przeszłość historyka, lojalnie jednak odnosząc się do jego naukowego dorobku, tolerowali jego schemat historiograficzny; powołując się na jego osiągnięcia, wykorzystywali zebrany przez niego materiał źródłowy dla zilustrowania własnych teorii. Jednakże zaostwienie społecznej i politycznej sytuacji w kraju, spowolnienie procesów ukrajinizacji, narastanie tendencji totalitarnych w ideologii oraz w nauce, a wreszcie pojawienie się młodych marksistowskich kadr, wychowanych w duchu nieprzejednania i naukowego dogmatyzmu, doprowadziły do narastania w końcu lat 20. fali krytyki skierowanej pod adresem naukowego dorobku Hruszewskiego. Radzieckie „Hruszewskiana”, nie osiągnąwszy poziomu krytyki naukowej prac patriarchy ukraińskiej nauki i nie podejmując z nim uczciwej polemiki, wulgarnością swych ocen zaprezentowały skrajny wariant ideologizacji jego dorobku.

## Bibliografia

- Ł. Adamski, *Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków*, Warszawa 2011
- S. Plokhy, *Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History*, Toronto–Buffalo–London 2005
- Акад. М.С. Грушевський, „Вісті Всеукраїнської Академії Наук” (Київ) 1934, nr 6–7, s. 35–36
- Акад. М.С. Грушевський, „Червоний шлях” (Харків) 1934, nr 11–12, s. 171
- Я. Дашкевич, *Хто такий Михайло Грушевський?*, „Наука і культура. Україна. Щорічник” 23, (Київ) 1989, s. 192–201
- П. Кияниця, *Перед виборами до Всесоюзної Академії Наук. Михайло Сергійович Грушевський*, „Пролетарська правда” (Харків) 1928, nr 241, s. 4
- В. Коряк, *Література на робфаках*, „Путь Просвещения” (Харьков) 1923, nr 6, s. 75–94
- „Ленинский сборник”, red. В.В. Адоратский, В.М. Мологов, М.А. Савельев, В.Г. Сорин (Москва) 1937, t. 30
- М.С. Грушевский, „Известия” (Москва) 1934, nr 276, s. 3
- М.С. Грушевский, „Правда” (Москва) 1934, nr 326, s. 3
- М.С. Грушевский, „Пролетарий” (Харьков) 1934, nr 272, s. 4
- М.С. Грушевський, „Вісті ВУЦВК” (Харків) 1934, nr 272, s. 2

- М.С. Грушевський, „Комуніст” (Харків) 1934, nr 273, s. 2
- Н.Д. [Н. Полонська-Василенко], *З моїх спогадів про М. Грушевського (Процес СВУ. Смерть і похорон М. Грушевського)*, „Україна” (Париж) 1953, nr 9, s. 744–747
- „Наше положение хуже каторжного”. Первые выборы в Академию наук СССР, „Источник. Документы русской истории” (Москва) 1996, nr 3, s. 109–140
- Р.Я. Пиріг, *Життя М.С. Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934)*, Київ 1993
- М.Н. Покровский, *Очерк истории русской культуры*, cz. 1, Москва–Ленинград 1925
- В. Пристайко, Ю. Шаповал, Михайло Грушевський і ДПУ–НКВД. *Трагічне десятиліття: 1924–1934*, Київ 1996
- О. Рибалка, 1930. *Чистка з класовим оскалом*, „Старожитності” 1, (Київ) 1991, s. 5
- А. Річицький, *Проти інтервенції буржуазної науки*, „Більшовик України” (Харків) 1931, nr 9–10, s. 41–43
- А. Річицький, *Як Грушевський „виправляє” Енгельса*, „Червоний шлях” (Харків) 1924, nr 3, s. 183–190
- Н. Рожков, *Проф. Мих. Грушевский. Иллюстрированная история Украины*. – С.–Петербург, б.з., „Современный мир” (Санкт-Петербург) 1913, nr 4, s. 119–121
- Т. Скубицкий, *Классовая борьба в украинской исторической литературе*, „Историк–марксист” 17, (Москва) 1930, s. 27–40.
- П.С. Сохань, В.І. Ульяновський, С.М. Кіржаєв, *М.С. Грушевський і Асадетіа: ідея, змагання, діяльність*, Київ 1993
- В. Тельвак, *Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ століття)*, Київ–Дрогобич 2008
- Условия приема в украинский институт марксизма на 1924–25 г.*, „Коммунист” (Харьков) 1924, nr 141, s. 4
- Ю. Шаповал, *Занурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919–1934 рр.*, w: *Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. Збірник наукових праць, присвячений пам’яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора. В 2-х тт.*, t. 1, Київ 2004, s. 306–421
- В. Юринець, *Український філософський фронт*, „Прапор марксизму-ленінізму” (Харків) 1932, nr 5–6, s. 181–194
- М.И. Яворский, *Записка об ученых трудах проф. М.С. Грушевского*, w: *Записки об ученых трудах действительных членов Академии наук СССР по Отделению гуманитарных наук избранных 12 января и 13 февраля 1929 года*, Ленинград 1929
- М Яворський, *Провідні думки в розвиткові історичної науки*, „Прапор марксизму” (Харків) 1929, nr 1, s. 89–116
- М. Яворський, *Сучасні течії серед української історіографії*, w: М. Яворський, *На історичному фронті. Збірка статтів*, t. 1, Одеса 1929, s. 195–215
- М. Яворський, *Україна в епоху капіталізму*, Харків 1924

### **From the bourgeois nationalist to the fascist: the Marxist reception of Mychailo Hruszewski’s work in the first three decades of the twentieth century**

This article investigates the reception of M. Hruszewski’s work by the Russian and Ukrainian Marxist historiography in the first three decades of the twentieth century. It aims to retrace the main lines along which Hruszewski’s work was interpreted. For a long time Soviet sociologists, while condemning the scholar’s political affiliation in the past, managed to steer clear of misrepresenting his views and tolerated the interpretation of historical process he advanced. Appreciating his work, they

relied on his findings for illustrating their own theses. However, beginning in the 1920s, as the country's socio-political situation worsened, the process of Ukrainization grew weaker, the academic world became increasingly affected by the totalitarian ideology and the new young Marxist cadres, raised in the spirit of ideological intransigence, began to enter the political scene, Hruszewski's work came under growing criticism. The analysis of the available material clearly shows that Soviet scholars, in passing the critique of Hruszewski's views, offered an ideologically distorted picture of his work.

**Witalij Telwak (Віталій Тельвак, Vitalii Telvak)** – dr hab., prof. zwyczajny na Wydziale Historii Państwowego Uniwersytetu Pedagogicznego im. Iwana Franki w Drohobyczu, bada historię historiografii ukraińskiej i polskiej. Autor monografii: *Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи (кінець XIX – 30-ті роки XX століття)*, Дрогобич 2012; *Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття)*, Київ–Дрогобич 2008; *Львівська історична школа Михайла Грушевського*, Львів 2016 (we współpracy z Wasilem Педичем). E-mail: telvak1@yahoo.com.